Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Westerman, J.

Citation
Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/44809

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/44809

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/44809 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen
Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom
Issue Date: 2016-12-08

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 8 december 2016
klokke 16.15 uur

door

Jeroen Westerman

geboren te Winterswijk op 2 augustus 1968

Voor mijn moeder

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik.
Onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom.
Proefschrift Universiteit Leiden, 2016

Jeroen Westerman

De Erfgoeduitgeverij, Utrecht
ISBN 978-90-826245-0-2

Promotor:
prof.dr. A.J.J. Mekking, Universiteit Leiden

Promotiecommissie:
prof. dr. W.P. Blockmans, Universiteit Leiden
prof. dr. A.W.L. Bosman, Universiteit van Amsterdam
prof. dr. Th.P.C. Coomans, Katholieke Universiteit Leuven
dr. E.H. den Hartog, Universiteit Leiden
prof. dr. ing. D.J. de Vries, Universiteit Leiden/ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
prof.dr. C.J.M. Zijlmans, Universiteit Leiden

Dit proefschrift is tot stand gekomen dankzij de materiële en financiële ondersteuning van de Universiteit Leiden (Onderzoekszwaartepunt Mediëvistiek, Kunsthistorisch Instituut, Onderzoeksinstituut Pallas & LUCAS - Leiden University Centre for the Arts in Society), Université de Poitiers (Centre d'Études supérieures de Civilisation médiévale) en het Gelders Genootschap (Arnhem).

Foto omslag: Laurent Deléhouzée (voorzijde); KIK-IRPA, Brussel (achterzijde).

Inhoudsopgave

Voorwoord 5
Dankwoord 7
Inleiding 9

Deel I Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 37
2 De westpartij 39
3 Het schip 91
4 De entreehallen en de zijportalen 127
5 Het transept 145
6 Het 12de-eeuwse koor 267
7 Inrichting en gebruik van de kathedraal 285

Deel II Geschiedenis van kathedraal, stad en bisdom

1 Inleiding 295
2 De stichting van het bisdom Doornik 299
3 De personele unie met Noyon 305
4 De Karolingische periode 311
5 Tussen Vlaanderen en Frankrijk 325
6 Een merkwaardige aflossing van heiligen: van Nicasius naar Eleutherius 333
7 Strijd voor onafhankelijkheid 361
8 Goddelijke tussenkomst 417
9 Doornik krijgt een eigen bisschop 425
10 De verankering van de eigen bisschop 441
11 Samenvatting en conclusie van een turbulente geschiedenis 453

Deel III Betekenissen van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding 463
2 De vroeg-12de-eeuwse westpartij: poortgebouw tot de kathedraal 465
3 Het schip: een majestueuze processieweg 487
4 De gewelven als hemelse baldakijnen 553
5 De oostpartij als Hemelse Stad en martyrium 569

Conclusie

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: argument en monument 675

Bijlagen 689
Samenvatting 797
Résumé 808
Uitgebreide inhoudsopgave 819
Curriculum vitae 832

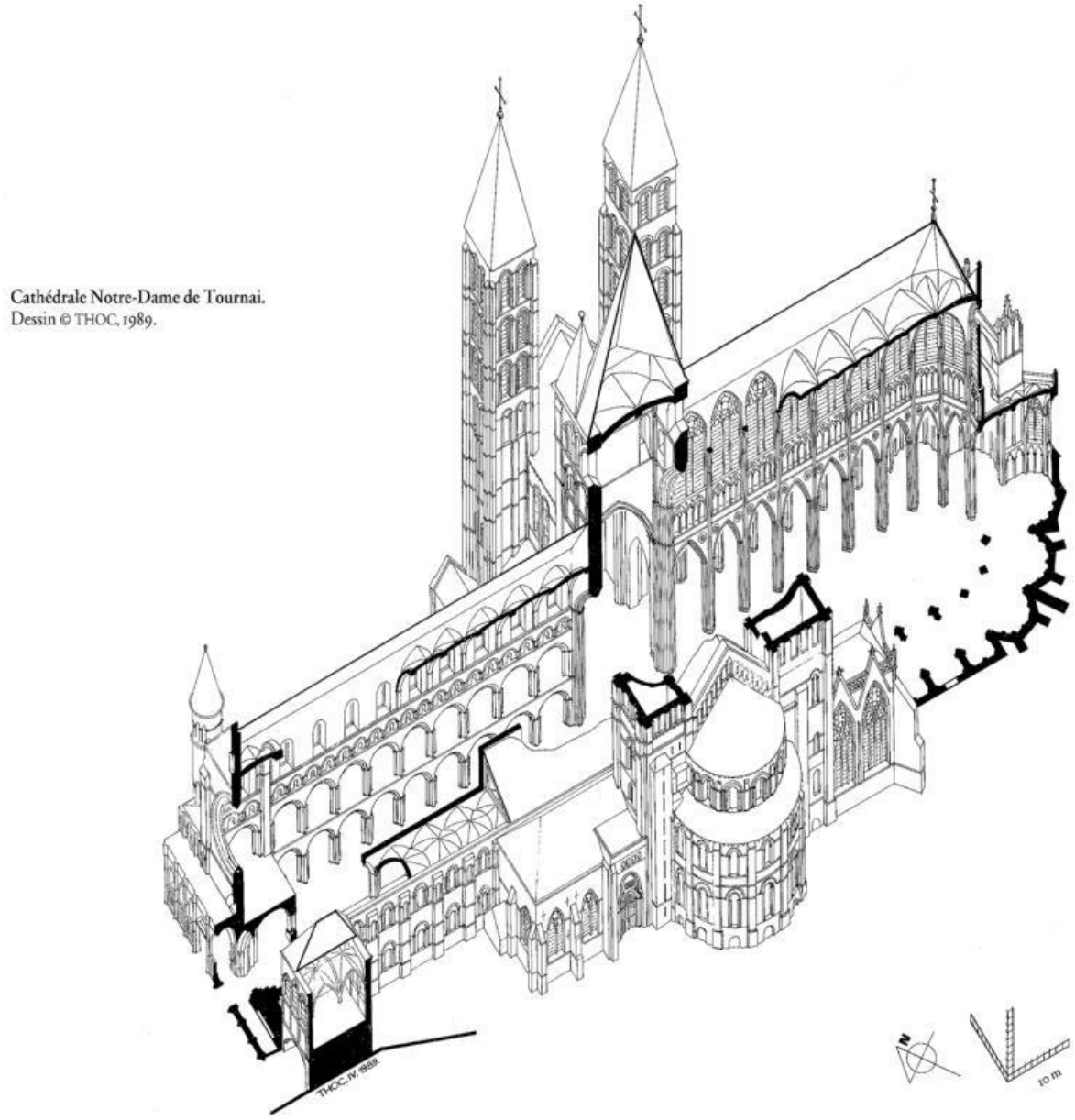

Axonometrische perspectief van de kathedraal (tekening: Thomas Coomans, 1989).

Voorwoord

La Vieille Dame, de oude Dame; deze liefkozende naam is één van de vele betitelingen voor de Doornikse kathedraal. Kunsthistorici en archeologen onder elkaar noemen haar ook wel *ce monstre sacré*, wat letterlijk *heilig monster* betekent, maar figuurlijk vooral gebruikt wordt in de betekenis *vedette* of *ster*. Heel af en toe schelden we op haar met *sacré monstre!* (verduveld monster), als ze de onderzoeker weer eens in vertwijfeling brengt door meer vragen op te roepen, dan te beantwoorden.

Een vedette is ze zeker, deze oude dame, hart en trots van de voormalige Franse koninklijke rijksstad Doornik, die dankzij de vijf kathedraaltorens ook wel *Cité des cinq clochers* heet. Fier torent de kerk boven de stad uit. Van verre is zij zichtbaar, van welke kant je ook komt. Een monstrum is ze beslist ook, een monster van megalomanie. De rond 1100 begonnen kerk was toen al meer dan tweemaal zo groot gepland als de 11de-eeuwse voorganger. Maar binnen enkele decennia bleek die nieuwe schaal niet groots genoeg. Vijf torens en een oostpartij met drie grote apsiden moesten ervoor zorgen dat aardse grandeur deze moederkerk kon verheffen tot een voorafbeelding van de hemelse stad. De onderneming was megalomaan, technisch gewaagd, zo niet hachelijk. Welke opdrachtgever zou op het idee gekomen zijn om een bouwmeester te vragen torens te bouwen op een onderbouw die daar niet op berekend was? Wie koos er in de jaren 1130 voor om een kolossaal transept te overkluizen met kruisribgewelven in de zware Doornikse kalksteen? Wie durfde er in die tijd een vieringtoren van 50 meter hoog te bouwen, in steen te overwelven en dan ook nog eens te bekronen met een houten spits van 25 meter? In het 12de-eeuwse Doornik was de drang om een uitzonderlijke kathedraal te bouwen onstuitbaar. Het nieuwe gebouw moest in alle opzichten verschijnen als moederkerk van een bisdom dat zijn eigen bisschop terugeiste, en bovendien fungeren als de indrukwekkende hoofdkerk van een dynamische Noord-Franse stad.

De proloog van mijn geschiedenis met de Doornikse kathedraal voltrok zich op 1 april 1993 zonder dat ik mij ervan bewust was hoe intensief en langdurig de relatie zou worden. Doornik vormde – zo dacht ook ik toen nog – slechts een halte op weg naar het echte werk: de grote Noord-Franse kathedralen. In de auto klonken Brassens en Brel uit de gettoblaster van reisgenoot Hanno. Het was een druilige dag. Vertrouwd met de regelmaat en finesse van Laon en Amiens, ontdekten wij een stoere kathedraal, die met haar natte, donkere torens boven de stad uitstak: *Avec des cathédrales pour uniques montagnes, Et de noirs clochers comme mâts de cocagne*.[1] Bij de koster kocht ik een boek: *La cathédrale de Tournai. Hier et aujourd'hui*. Niets wees er op dat Aart Mekking korte tijd later bij mij zou komen met de vraag om onderzoek te doen naar deze in de historiografie onderbelichte kerk.
Na eerst nog een post-doctoraal jaar mediëvistiek aan de Universiteit van Poitiers, met een scriptie over de Doornikse bouwsculptuur onder begeleiding van Marie-Thérèse Camus, begon het werk waar twee decennia later een punt achter is gezet, of ten minste een puntkomma.

De totstandkoming van het voorliggende proefschrift heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. Het project was weerbarstiger dan bij aanvang gedacht. Zo bleek, lopende het werk, eerder onderzoek naar de geschiedenis van de kathedraal en het bisdom fragmentarischer dan

[1] Uit: Jacques Brel, *Le plat pays*. Letterlijke vertaling: "met kathedralen als enige bergen en donkere klokkentorens als kermisklimpalen." In zijn eigen Vlaamstalige versie van het lied (*Mijn vlakke land*) zong Brel: "Op dak en torenspits van hemelhoge kerken, die in dit vlakke land de enige bergen zijn." Zie: Jacques Brel, 1998, *L'œuvre intégrale*, Paris.

was aangenomen, wat een extra uitweiding betekende. De neerslag daarvan verklaart ook ten dele de omvang van het manuscript. Daarnaast hebben de beschrijving en analyse van het bouwwerk – de publicatie van de voornaamste bron – een prominente plek in de opbouw van het betoog gekregen, in plaats van deze weg te stoppen in een bijlage.
Het toeval had een flinke invloed op de vaart en de dynamiek van het onderzoek, met zowel stimulerende als remmende effecten. Dankzij nieuwe opgravingen, historisch onderzoek en bouwhistorische studies naar de kathedraal veranderde de historiografische context de afgelopen twee decennia flink. Uiteindelijk heb ik er veel voordeel mee kunnen doen.

De Doornikse kathedraal is lang onderbelicht gebleven in de architectuurgeschiedenis. De kerk paste niet goed in de 'overzichten' van de middeleeuwse bouwkunst die uitgingen van idealistische vooronderstellingen over romaanse en gotische architectuur. Historisch gezien is de Onze-Lieve-Vrouw van Doornik een Franse kathedraal in een Franse stad, maar sinds de 19de eeuw – en dus sinds het begin van de middeleeuwse architectuurgeschiedschrijving – behoorde ze even tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en vanaf 1830 tot België. Het nationalisme in de (kunst)geschiedenis droeg in niet geringe mate bij aan haar isolement. Nu er, dankzij de internationalisering in het algemeen en de Europese samenwerking in het bijzonder, veel meer over de grenzen wordt gekeken, krijgt de kathedraal bredere aandacht. De lopende consolidatie en restauratie dragen daar ook aan bij.

Als het onderhavige werk – geschreven op en met een zekere afstand – ook een bijdrage mag leveren aan de bekendheid van de Doornikse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, dan zal dat mij tot grote vreugde stemmen. Daarbij hoop ik dat door mij getrokken conclusies en geponeerde veronderstellingen in het wetenschappelijk debat weerlegd, bijgesteld of bevestigd worden. Dat zijn immers de mooiste vormen van waardering die een onderzoeker kan krijgen.

Dankwoord

Zonder de hulp van velen zou dit manuscript er niet gekomen zijn. Iedereen die mij, hoe kortstondig of uitgebreid ook, heeft geholpen bij de totstandkoming van dit proefschrift, ben ik daarvoor bijzonder dankbaar. Een lijst met al die personen, waarvan ik sommigen niet eens van naam ken, zou ettelijke pagina's in beslag nemen. Ik denk aan hen die letterlijk of figuurlijk deuren voor mij openden, zoals kosters en geestelijken in kerken en medewerkers van bibliotheken en archieven. Hun hulpvaardigheid was van grote waarde, want de toegang tot de primaire en secundaire bronnen is voor de (kunst)historicus een eerste levensbehoefte.

Een aantal mensen wil ik graag speciaal noemen. In de allereerste plaats mijn promotor, Aart Mekking. Hij was het die mij in 1994 voorstelde om onderzoek naar de Doornikse kathedraal te doen. Zijn niet aflatende enthousiasme voor het onderwerp, zijn rijkdom aan ideeën en constante betrokkenheid zijn al die jaren – tot ruim na zijn emeritaat – van onschatbare waarde geweest. Dat hij bij dit proefschrift nog als promotor kan optreden, geeft mij daarom extra veel voldoening.
Mijn bijzondere dank geldt voor de leden van de promotiecommissie, Wim Blockmans, Lex Bosman, Thomas Coomans, Elizabeth den Hartog en Dirk-Jan de Vries voor de welwillende en kritische benadering van mijn werk. Naast inspiratie, hulpvaardigheid en menige vruchtbare gedachtewisseling in al die jaren, zorgden hun waardevolle reacties aan het eind van het traject ook nog voor verbeteringen en aanvullingen in het uiteindelijke manuscript.
De uiteindelijke voltooiing van dit proefschrift werd mogelijk gemaakt door het *Leiden University Centre for the Arts in Society* (LUCAS) en vooral dankzij het vertrouwen dat Kitty Zijlmans, Korrie Korevaar en Geert Warnar in mij stelden door mij een sabbatical toe te kennen. Dankzij deze vrijstelling van mijn dagelijks werk was ik in staat om de oude schuld jegens de Leidse Alma Mater in te lossen. Ik ben hun daarvoor heel dankbaar. Mijn dank geldt nog eens extra Kitty Zijlmans voor haar bereidheid om als secretaris zitting in de promotiecommissie te nemen.

Het feitelijke begin van mijn onderzoek was niet aan de Leidse universiteit, maar aan het *Centre d'Études supérieures de la Civilisation médiévale* van de Universiteit van Poitiers. L'année académique passée au CESCM fut pour moi très formatrice, tant sur le plan scientifique que sur le plan humain. L'accueil chaleureux de l'équipe du CESCM y a contribué pour beaucoup. C'est un vrai plaisir de remercier en premier lieu la professeure Marie-Thérèse Camus pour son enthousiasme et son engagement infatigable pour mon projet de thèse. Je tiens également à remercier le professeur Piotr Skubiszewski, Jean Michaud (†) et la professeure Claude Andrault-Schmidt de m'avoir ouvert les trésors de leur sagesse.
In de schoot van de onderzoeksgroep Kunst & Regio van de onvolprezen Onderzoekschool Mediëvistiek werkte ik in Leiden verder aan mijn onderzoek. Tijdens uitwisselingen met Leuven, Münster, Halle en andere universiteiten kon ik veel van mijn ideeën toetsen aan de inzichten en methodes van talrijke academici, in het bijzonder Leonhard Helten, Bert Cardon (†), Anna Bergmans en Werner Jacobsen. Met Bernd Röder – die ik dankzij dit netwerk leerde kennen – maakte ik enkele onvergetelijke studiereizen in Noord-Frankrijk en Duitsland, waarvan veel nieuwe gegevens en inzichten in dit manuscript een plaats kregen.

C'est un devoir agréable, mais surtout un grand plaisir, d'exprimer ma profonde reconnaissance envers tous ceux qui m'ont accueilli à Tournai et ailleurs, là où mes pas de chercheur m'ont guidé. Mon grand amour et mon profond respect envers La Vieille Dame, c'est avec Laurent Deléhouzée que je les ai partagés depuis de nombreuses années. Sa gentillesse et son accueil à Tournai et à Bruxelles me remplissent d'un profond sentiment de gratitude.

À la cathédrale, au trésor et aux archives, j'ai largement profité de l'accueil du chanoine Jean Dumoulin (†), du professeur Jacques Pycke et des sacristains et du personnel de la cathédrale, en particulier Jacques et Daniel. Je les remercie très cordialement de leur aide. Un grand merci aussi à Mme Françoise Duperroy et à M. Yves Desmet de la Région wallonne (Direction de la Conservation du Patrimoine) pour leur accueil et leur disponibilité.

Mijn collega's bij het Gelders Genootschap hebben mij in de afgelopen jaren meermaals tijd en afzondering gegund om te werken aan de voltooiing van het manuscript. Tijdens de laatste fase was collega Simon een van mijn trouwste supporters. Wekelijks overbrugde hij de afstand tot 'Arnhem' met een beschouwing over een door hem gekozen *Kathedraal van de week*, altijd gelardeerd met vurige aansporingen en verfrissende ideeën over het schrijven van een dissertatie.

Aanmoediging, gastvrijheid en hulp, bijvoorbeeld door kritisch mee te lezen, kreeg ik van talrijke mensen. Pierre, Harriën, Joost, Frédéric, Pascal, William, Baudouin, Alexander, Margrith, Simon, Jos, Raphaël, Jean en Emanuel, zonder jullie terugkerende steun en bemoediging was het allemaal niet gelukt. Dat geldt in het bijzonder voor mijn trouwe vrienden Hanno, Jeroen en Nathalie, voor mijn zus Mirjam en haar man Frank, en speciaal voor Tomasz, die naast al dat andere lief en leed ook de totstandkoming van dit proefschrift van begin tot eind heeft gedeeld en veel heeft meegedacht en meegelezen. Zonder mijn zorgzame moeder en alles wat zij mij voor het leven heeft meegegeven, was het er al helemaal nooit gekomen. Met liefde draag ik dit werk aan haar op.

Utrecht, 9 mei 2016
In dedicatione ecclesiae Sanctae Mariae Tornacensis